

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО

THE SHADOW ECONOMY AND ITS IMPACT ON CIVIL JUSTICE

Мельник О.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри адміністративного права інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

Київський університет інтелектуальної власності і права

У науковій статті досліджено сутність, причини виникнення та наслідки існування тіньової економіки України.

Встановлено, що тіньова економіка – це об'єктивна складова соціально-економічної системи підприємства, яке ставить за мету отримання максимально прибутку та задоволення суспільних потреб.

Обґрунтовано основні причини виникнення тіньової економіки та її прояви, визначено наслідки тіньової економіки для економічної безпеки держави. Запропоновано шляхи подолання тіньової економіки для зміцнення економічної безпеки України, а також вплив тіньової економіки на цивільне судочинство.

Виявлено, що поширення тіньової економіки суттєво знижує ефективність і складність державної політики, а в окремих випадках унеможлиблює ринкове регулювання економіки за допомогою інструментів грошово-кредитної та податкової політики.

Тіньова економіка в Україні є однією з найбільших перешкод розвитку конкурентоспроможності країни, зростання соціальних стандартів життя населення та інтеграції в європейське співтовариство. Вона є відображенням активної криміналізації економічних процесів, високої корупційності органів державної влади та низької правової і податкової культури юридичних та фізичних осіб.

Дослідження впливу тіньової економіки на ринкові відносини розпочалося в тридцятих роках минулого століття. Попри це, проблема довгий час залишалася малодослідженою і лише на зламі 70–80-х років вченими були розроблені важливі дослідження в цьому питанні. Так, фундаментальною роботою, котра присвячена питанням тіньової економіки стала праця американського дослідника П. Гутманна, що мала назву «Підпільна економіка» й побачила світ в 1977 році. Гутманн звертав увагу на надзвичайні великі проблеми, що виникають в економіці через те, що частина бізнесу знаходиться в тіні й закликав не ігнорувати це питання світової спільноти. У другій половині 1970-х – на початку 1980-х років вчені та політики в розвинених країнах Заходу стали усвідомлювати, що реальна економічна активність вища за ту, що реєструється офіційно. Одна з перших оцінок тіньової економіки США в третину офіційного ВВП, зроблена Е. Фейгом наприкінці 70-х, викликала такий сильний резонанс, що цьому питанню було присвячене спеціальне слухання Економічного комітету Конгресу США.

Тіньова економічна діяльність відображає загальні закономірності історичного розвитку соціально-економічних систем. Наразі з проблемою тінізації економічних процесів зіштовхуються майже всі країни світу, в одних її обсяги фіксуються на рівні, що не має значного впливу на економіку, а в інших – є свідченням існування відтворювальної системи тіньових економічних відносин. На сучасному етапі в світі, зокрема і в Україні, перед вченими постає потреба щодо виділення засадничих аспектів тіньової економіки, їх значення та наслідки впливу на фінансово-економічну діяльність економічних суб'єктів та держави в цілому. Аналіз тінізації економіки в наукових розробках українських і зарубіжних дослідників дає можливість стверджувати про багатоманітність підходів у дослідженні тіньової економіки.

Доведено, що масштаби тінізації національної економіки України є загрозливими та особливо небезпечними.

Ключові слова: тіньова економіка, рівень тіньової економіки, причини тіньової економіки, наслідки тіньової економіки, детінізація, цивільне судочинство.

The scientific article examines the essence, causes of the emergence and consequences of the existence of the shadow economy of Ukraine.

It is established that the shadow economy is an objective component of the socio-economic system of an enterprise, which aims to obtain maximum profit and meet social needs.

The main causes of the emergence of the shadow economy and its manifestations are substantiated, the consequences of the shadow economy for the economic security of the state are determined. Ways of overcoming the shadow economy to strengthen the economic security of Ukraine, as well as the impact of the shadow economy on civil justice, are proposed.

It has been revealed that the expansion of the shadow economy significantly reduces the effectiveness and complexity of government policy, and in other cases makes it difficult to regulate the market economy using additional instruments penny credit and tax policies.

The shadow economy in Ukraine is one of the greatest obstacles to the development of competitiveness of the country, the growth of social standards of life of the population and integration into the European community. It is a reflection of the active criminalization of economic processes, high corruption of state authorities and low legal and tax culture of legal entities and individuals.

The study of the influence of the shadow economy on market relations began in the thirties of the last century. Nevertheless, the problem remained poorly researched and only at the turn of the 1970s and 1980s was developed important studies in this matter. Thus, the fundamental work on the shadow economy was the work of American researcher P. Gutmann, which was called «Underground Economy» and was published in 1977. Gutmann drew attention to the extraordinary major problems that arise in the economy because part of the business is in the shadow and urged not to ignore this issue in the world community. In the second half of the 1970s-early 1980s, scientists and politicians in the developed countries of the West began to be aware that real economic activity is higher than officially registered. One of the first estimates of the US shadow economy in a third of official GDP, made by E. Feigu in the late 70's, caused such a strong resonance that a special hearing of the US Congress Economic Committee was devoted to this issue.

Shadow economic activity reflects the general patterns of historical development of socio-economic systems. Currently, almost all countries of the world are faced with the problem of shadowing economic processes, and some of its volumes are fixed at a level that has no significant impact on the economy, and in others it is evidence of the existence of a reproductive system of shadow economic relations. At the present stage in the world, in particular in Ukraine, scientists have the need to distinguish the basic aspects of the shadow economy, their importance and the consequences of influencing the financial and economic activity of economic entities and the state as a whole. Analysis of the shadowing of economics in scientific developments of Ukrainian and foreign researchers makes it possible to claim the diversity of approaches in the study of the shadow economy.

It has been proven that the scale of the shadowing of the national economy of Ukraine is dangerous and especially unsafe.

Key words: shadow economy, the level of the shadow economy, causes of the shadow economy, consequences of the shadow economy, destination, civil proceedings.

Постановка проблеми. Актуальність даної теми зумовлена необхідністю забезпечення стійкого, сталого економічного зростання нашої країни та підвищення рівня

життя населення, також є однією з найгостріших проблем сучасного розвитку світового ринку саме проблема тінізації економіки – основа для криміналізації, корупції, хабар-

ництва в економічній, політичній, соціальній сферах. Частково дана проблематика уже висвітлювалася, проте теоретичні питання соціально-економічних наслідків тіньової економіки, а також шляхів її детінізації потребують подальших наукових та практичних розробок.

Питання тіньової економіки та її детінізації останніми роками стають дедалі актуальнішим в колах науковців, суспільних і політичних діячів. Різні аспекти окресленої проблематики досліджено в працях зарубіжних і вітчизняних учених.

Ряд науковців досліджують поняття та методи оцінювання тіньової економіки. О. Дяченко [1] наводить огляд різних методів оцінювання тіньової економіки, включаючи монетарний метод, метод споживання електроенергії та метод збитковості підприємств. Дослідження проводилися в різних країнах, що дозволило отримати порівняльні дані та оцінити ефективність кожного методу. Дослідження, проведені В. Яп, Т. Сарміді, А. Шаарі, Ф. Саїд [2], показують, що тіньова економіка значно впливає на державні фінанси, зменшуючи податкові надходження та збільшуючи бюджетний дефіцит.

Для сталого розвитку економіки України та входження її до світового співтовариства суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє скороченню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконалення різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою, до зниження рівня фінансової безпеки; зростає корупція в органах державної влади; підвищується рівень криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; знижуються конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість держави; поширюється відтік вітчизняного капіталу за кордон тощо.

Щодо критичного аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних, то окремі проблемні питання тіньової економіки та шляхи її подолання присвячені дослідження низки науковців, серед яких із зарубіжних фахівців, що займалися вивченням тіньової економіки, можна виокремити К. Харта, Д. Блейдса, П. Гутмана, Е. де Сото, Е. Фейга, Ф. Шнайдера, Ю. Латова та інші, також серед вітчизняних вчених, які досліджували теоретико-аналітичні аспекти тінізації національної економіки та методи боротьби з цим негативним явищем, перш за все, заслуговують уваги праці таких вчених, як З. С. Варналій, І. І. Мазур, В. О. Турчинов, Я. А. Жаліла та інші.

Мета статті полягає у дослідженні та висвітленні окремих проблемних питань, стану тіньової економіки України та наданні рекомендацій щодо заходів боротьби з нею.

Виклад основного матеріалу. Термін «тіньова економіка» походить від англ. *black economy*, *ghost economy*, *shadow economy*. У літературі немає чіткого визначення, що таке тіньова економіка. Юристи розглядають тіньову економіку як економічну діяльність, заборонену законодавством України. Також під тіньовою економікою розуміють усю економічну діяльність, коли з різних причин не враховують офіційної статистики і, відповідно, не долучають до складу ВВП. Економісти ж виділяють три сфери тіньової економіки: неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, в яких відсутнє фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховування цієї діяльності від податків; фіктивна економіка – хабарництво, приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, зв'язані з одержанням і передачею грошей; підпільна економіка – усі заборонені законом види економічної діяльності.

Тіньова економіка – це складне явище, що становить сукупність неконтрольованих і нерегульованих протиправних та законних економічних відносин між суб'єктами

економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу.

Згідно з точкою зору історичного підходу історію тіньової економіки в науковій літературі слід розглядати не з перших публікацій про неї, що мали місце в працях інституціоналістів в другій половині ХХ ст., а майже одночасно з формуванням власне економіки, як сфери людської діяльності, тобто звертаючись до перших джерел економічної думки давнини, що дійшли до нас.

Становлення тіньової економіки відбувалось у відповідності з еволюцією суспільства, а саме поява перших грошей призвела до виникнення фальшивомонетників, справляння державою податків породило природне бажання не ділитись з державною заробленим доходом; оголошення монополій на виробництво певних видів товарів чи надання послуг спричинило появу контрабандистів; зростання бюрократичного апарату породило корупцію в органах влади.

Дослідження Київського міжнародного інституту соціології показують, що вже у 2018 р. рівень тіньової економіки України становив 47,2% від загального обігу ВВП. Найбільшу частку у структурі мали мінімізація податкового навантаження шляхом приховування доходу від бізнесу, приховування кількості працівників та виплаченої заробітної плати (заробітна плата «в конвертах»).

С. Суворова, О. Кульганік [3] підкреслюють, що зниження довіри до банківської системи через тіньові операції впливає на рівень депозитів та фінансових ресурсів, доступних для кредитування.

Проблема тіньової економіки є феноменом, що певною мірою притаманний будь-яким суспільним системам. Це діяльність, яка є ширшою за межі юрисдикції державних органів. Чинником активного розвитку тіньової економіки є, зокрема, неоголошена (офіційно не зафіксована) праця, заробітну плату за яку офіційно не фіксують для уникнення оподаткування або документування. Неоголошена праця найпоширеніша в сільському господарстві, будівництві та сфері надання комунально-побутових послуг. Крім цього, сприятливі умови для тіньової економіки створюють заходи щодо заниження доходів підприємств суб'єктами господарювання, які мають значні готівкові кошти, проте оприбутковують тільки частину своїх доходів, щоб уникнути податкового тягара. З огляду на зазначене, з-поміж напрямів детінізації економіки пріоритетними є такі: протидія розвитку неофіційних відносин на ринку праці; удосконалення фіскальної політики; розроблення ефективної методології статистичного оцінювання тіньової економіки; оптимізація системи регулювання ринків фінансових послуг, фондового ринку тощо.

Процеси тінізації існують як невід'ємна складова економічної системи, притаманна всім державам світу. Їх основними відмінностями в тій чи іншій країні є обсяги, чинники, форми, стан соціально-правового контролю за тіньовою економікою та рівень його реалізації. У країнах із розвинутою ринковою економікою масштаби тіньового сектору незначні та не впливають великою мірою на легальний сектор.

В Україні ж поняття «детінізація економіки» набуло широкого вжитку в багатьох наукових працях та має декілька авторських підходів до його трактування. Вітчизняні науковці розглядають поняття «детінізація економіки» з двох ракурсів:

1) як систему дій держави, яка спрямована на викорінення причин тіньової економіки та/або на створення сприятливого інституційного середовища;

2) як процес зменшення обсягів тіньової економіки, внаслідок сприятливої державної політики.

Державне регулювання детінізації національної економіки є складником загального процесу державного регулювання економіки країни. Зростання рівня тіньової економіки блокує ефективне державне регулювання еко-

номіки та деформує ринкові механізми функціонування усіх видів економічної політики.

Сучасна економічна система характеризується наявністю тіньової економіки, інтенсивний розвиток якої обумовлює необхідність її концептуального і практичного аналізу. Для сталого розвитку економіки України та входження її до світового співтовариства суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє скороченню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконалення різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою, до зниження рівня фінансової безпеки; зростає корупція в органах державної влади; підвищується рівень криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; знижуються конкурентоспроможність та інвестиційна привабливість держави; поширюється відтік вітчизняного капіталу за кордон тощо.

Виділивши основні елементи тіньової економіки, класифікуємо явища прояви тіньової економіки. В основу класифікацій проявів тіньової економіки можуть бути покладені як класичні ознаки, традиційно використовувані при аналізі економічних процесів і явищ, так і специфічні, характерні для даного явища. До числа класичних ознак побудови класифікації явищ тіньової економіки відносять: сектор економіки, галузева ознака, стадії суспільного відтворення та ін. До специфічних можна віднести: форми незаконного перерозподілу доходів і активів, ступінь законності видів діяльності, ставлення до легальної економіки та ін.

Зростання частки тіньової економіки створює значні перешкоди для ефективної державної політики в економічній та соціальній сферах, конкурентоспроможності товарів та продукції вітчизняних підприємств та інтеграції у міжнародний економічний простір. Тіньовий сектор економіки властивий кожній економічній системі і викоринити повністю це явище неможливо, проте заходи щодо протидії та зменшення її масштабу є негайними для попередження небезпечних наслідків для українського суспільства, особливо під час загострення військового конфлікту з Російською Федерацією, що спричинило нестабільність економіки.

З 2014 року, за даними Мінекономіки, у нас відбулася просто революційна детінізація: рівень тіньової економіки знизився з 43% ВВП 2014-го до 32% 2021 року, напередодні війни (навіть був нетривалий рекордний мінімум 2019-го – 28%). Під час пандемії рівень «тіні» збільшився на 4%. Податкова амністія, яка дуже невчасно стартувала з 2021 року, також не змогла створити сталі позитивні стимули до «відбілювання», за весь період дії воєнного стану в Україні було задекларовано лише 3,92 млрд грн до легалізації, а сума одноразового збору становила до 247 млн грн. 2023 року роздрібний офіційний торговельний оборот фізичних осіб становив 1,8 трлн грн, збільшившись із 1,4 трлн грн 2021 року на 30,5% у номінальному вираженні та на 15,4% з урахуванням інфляції. При цьому реальне зростання (за мінусом інфляції) доходів населення 2023 року в офіційному сегменті становило 3,5%. Враховуючи, що динаміка трансфертів з-за кордону за зазначений період не збільшувалася, можна суто теоретично вважати, що легалізація через торгівлю зменшила тіньовий сектор більш як на 10%.

За даними Transparency International у рейтингу індексу сприйняття корупції Україна займає 122 місце з 180 (Transparency International, 2021). А також 74 місце з 139 у індексі верховенства права за даними (World Justice Project, 2021). Щодо індексу прав власності Україна зайняла 106 з 129 за даними (Property Rights Alliance, 2021) Тому це є суттєвою детермінантою існування тіньового сектора.

Тіньова економіка, або «неформальна економіка», – це господарська діяльність, яка не обліковується і не контролюється державою, а отже, не відображається в офіційній статистиці. Вона впливає на цивільне судочинство через декілька напрямків: зменшення податкових надходжень у бюджет, що може вплинути на фінансування судової системи та соціальних програм; підвищення рівня корупції, що ускладнює справедливе правосуддя; та створення несправедливих конкурентних умов між суб'єктами господарювання, що може призвести до судових спорів.

Тіньова економіка може призводити до порушення прав працівників (неофіційні трудові відносини), власників бізнесу (відсутність захисту їхніх інтересів у разі конфліктів), а також до невідшкодованих збитків у разі шахрайських дій у тіньовому секторі, також може призвести до занепаду цивільного обороту через наявність нелегальних операцій, що не підпадають під дію законів та умов законного бізнесу.

Тіньова економіка сприяє корупції через наявність можливостей для нелегальних угод та виплат у таких сферах, як торгівля, транспорт, будівництво та інше.

Для того, щоб зменшити розвиток тіньової економіки в Україні, потрібно провести ряд заходів: зробити бізнес-клімат більш сприятливим, збільшити боротьбу з нелегальною діяльністю та корупцією, державний сектор економіки зробити більш ефективним. Подальша тінізація економічних відносин, їх вкоріненість у соціум та національну культуру зумовлює масове порушення принципу верховенства права, створює макроекономічні диспропорції та структурні деформації у суспільно-економічному розвитку, що призводить до виникнення загроз національним інтересам країни й національній безпеці в економічній сфері.

Висновки. Опрацьовуючи дану тему, варто зробити висновки, що тіньова економіка є серйозною загрозою фінансовій безпеці України та негативно впливає на всі сфери суспільного життя. Вона значно спотворює обсяги та структуру ВВП, призводить до офіційних економічних показників, спричиняє втрату податкових надходжень та спричиняє несправедливий та непрозорий розподіл національного доходу в суспільстві.

Тіньова економіка і корупція існує у всіх країнах, але їх масштаби становлять кілька відсотків від ВВП. В Україні тіньовий сектор економіки становить половину ВВП. Величина ж сектору тіньової економіки є традиційним показником ефективності державної економічної політики.

Отже, «висвітлення» тіньового сектора економіки за рахунок демократичних перетворень у суспільстві, подальшого розвитку соціально орієнтованих ринкових відносин і вдосконалення механізму господарювання є для України єдиною вірною шляхом і запорукою соціально-економічного прогресу нашого суспільства.

Реалізація зазначених та інших заходів щодо подальшої детінізації економіки не лише сприятиме формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й забезпеченню відродження та ефективного розвитку вітчизняного підприємництва.

Вирішення проблеми тіньової економіки потребує узгоджених зусиль держави. Пріоритетами в боротьбі з тіньовою економікою є стимулювання інвестиційних процесів, вдосконалення грошово-кредитної політики, використання сучасних фінансових інструментів, розвиток діджиталізації, створення сприятливих умов для розвитку бізнесу, значне зниження та вирівнювання податкового тягаря, спрощення податкової системи, посилення податкового контролю з погляду витрат виробництва, ефективного управління державним сектором економіки, посилення державного нагляду за державними коштами, позиками та іноземними інвестиціями, тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяченко О. П. Науково-методичні засади виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 8. С. 60–63.
2. Yap W. W., Sarmidi T., Shaari A. H., Said F. F. Income inequality and shadow economy: a nonparametric and semiparametric analysis. *Journal of Economic Studies*. 2018. No. 45 (1). P. 2–13. DOI: <https://doi.org/10.1108/JES-07-2016-0137>.
3. Суворова С., Кульганік О. Тіньова економіка в Україні: стан та шляхи подолання. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2023. № 8 (08). С. 168–172. DOI: <https://doi.org/10.32782/dees.8-28>.
4. Харазішвілі Ю.М. Світло і тінь економіки України: резерви зростання та модернізації. *Економіка України*. 2017. № 4. С. 22–45.
5. Васенко В.К. Тіньова економіка України та шляхи її детінізації. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 1. С. 15–23.
6. Ладюк О.Д. Характеристика тіньової економіки в Україні. *Економіка та держава*. 2017. № 8. С. 32–34.
7. Кубатко В.В. Державна політика детінізації економіки України з урахуванням економіко-екологічних факторів : дисс. ... канд. екон. наук. Суми, 2019. 221 с.
8. Дивеев-Кириленко О.Р. Тіньова економіка та її вплив на розвиток малого і середнього підприємництва в Україні. *Інноваційна економіка*. 2013. № 3. С. 16–20.
9. П'ясецька-Устич С.В. Теоретико-методологічні аспекти дослідження тіньових економічних відносин в умовах ринкової трансформації. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 37. С. 6–12.
10. Гордійчук М.М. Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2019. Vol. 5. No 3. P. 2001–2007.
11. Захарченко В.І. Теоретико-методичні підходи до аналізу процесів тінізації української економіки. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету*. 2019. Вип. 53. С. 97–107.
12. Дяченко О.П. Імплементация зарубіжного досвіду щодо формування антикорупційної політики України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 17. С. 17–20.
13. Жаліло Я.А. Тіньова економіка як «інституційна пастка» на шляху економічної модернізації. *Економічна теорія*. 2018. № 2. С. 22–40.
14. Краус Н. М. Детермінанти тіньової економіки в інноваційних умовах господарювання: монографія. Полтава: Дивосвіт, 2014. 148 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/300238899.pdf>